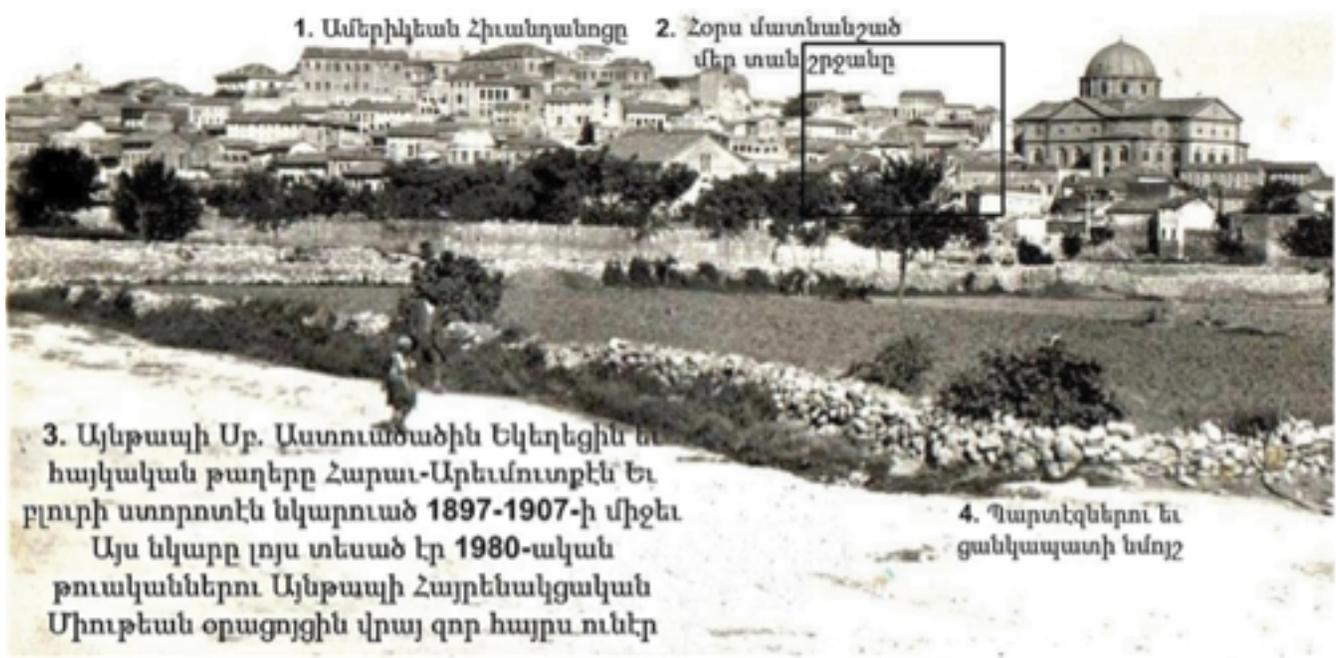

Ազդակ Բացառիկ Ապրիլ 24, 2017

Այնթապը, Աքսորը, Մնացողները, Հերոսամարտը, «Արևմուտքը» և «Կուկըլ Աշխարհ»-ը

Համացանցային «Կուկըլ Աշխարհ»-ը, ներառեալ «Կուկըլ Քարտէս»-ը, 2005-ին համակարգիչ ունեցողներուն համար գործածելի դարձաւ: Ափսոս որ իր տունէն ու քաղաքէն 10 տարեկանին աքսորուած հայրս կարելիութիւնը չունեցաւ տեսնելու իրենց տունը և շրջապատը համակարգիչի պաստառին վրայ:

Հօրս Գրիգոր Զէքիեանի (1912-1990) մեծածաւալ, զանազան նիւթերու վերաբերող ձեռագիրներէն «Նոր Այնթապ»-ի նուազագոյնը 8 թիւերուն մէջ, որոնք ունիմ, լոյս տեսած յուշագրութիւններէն մէկուն «Այնթապը Թրքական Բանակին Մեկնելէն Ետք» (1) գրութեան պիտի անդրադառնամ, յապաւուած հատուածներ մէջբերելով, թուականներ և այլ տեղեկութիւններ աւելցնելով և հաւանականութեան վարկածով, փորձել «Կուկըլ Աշխարհ»-ի միջոցով դէպքերը տեղադրել այժմու Այնթապի աշխարհագրութեան մէջ, նաև, ըստ «Պատմութիւն Այնթապի Հ.Յ. Դաշնակցութեան 1898-1922» գիրքին մէջի քարտէսին (2):

Այնթապի օրացոյցի այս նկարին վրայ հայրս մատնացոյց ըրաւ իրենց տունը՝ եկեղեցիէն շուրջ 250 մեթր Հարաւ, Հէյիկ փողոցին մօտ, ըստ «Կուկըլ»-ի

17 Յուլիս 1915-ի հրամանով 30 Յուլիսին սկսաւ Այնթապի 42 հազար հայերու տեղահանութիւնը (2), (3), արտօնելով միայն շուրջ 2 հազար հայերու մնալ՝ որոնք

քաղաքային կամ զինուորական արհեստաւորներու ընտանիքներ էին, նման դերձակ մեծ հօրն՝ Նազարէթին (1870-1933): Այսպէս կը պատմէ հայրս:

«Մարդիկ դուրս հանուելով իրենց տուներէն, խումբ-խումբ և ամբոխի վերածուած, հեռացան լաց ու կոծով իրենց ետին ձգելով հայկական թաղերուն տխուր ու սարսռազդեցիկ ամալութիւնը: Մեզի նման հոն մնացած սակաւաթիւ հայեր, ենթադրելով որ նոյն բախտին պիտի արժանանային, իրենք ալ անակնկալի չգալու համար՝ սկսան վաճառել ինչ որ ունէին, յաճախ անհաւատալի աժան գիներով, և պահեցին միայն կենսական գոյքեր, որոնք կրնային տանիլ իրենց հետ, և ահ ու թողով սպասեցին իրենց վիճակուած ստոյգ բախտին»:

« Ամիսներ տևեց այս աւար-պազարին առուծախը, որմէ օգտուեցան նաև Հալէպցի հրեաներ»...(3):

« Շատ աշխատասէր ու որակեալ դերձակ էր հայրս (4): Օր մը ոստիկաններ եկան անակնկալ կերպով ու տարին զինք՝ չգիտցանք թէ ո՛ր: Մայրս իր շուրջ հաւաքեց բոլորս և աղօթեցինք մինչև որ հայրս գար: Վերջապէս, երեկոյեան մօտ, հայրս տուն եկաւ թուրք հարիւրապետի համազգեստ հագած, և աւետեց մօրս «բարի և ուրախ լուրը», թէ վերջնականապէս պիտի մնայինք Այնթապ, և թէ ինք վարիչ կարգուած էր զինուորական դերձակատան՝ շուրջ հարիւր որակաւոր հայ արհեստաւորներուն վրայ:

Այս բարի լուրը քիչ մը կեանք տուաւ մեզի, սակայն մեր տունը վերջնականապէս դատարկուած էր իր անհրաժեշտ առարկաներէն, ուտելիքէն ու պարէնէն, և քանի որ պատերազմ էր՝ ամէն ինչ անհետացած էր շուկայէն: Առաւել, պետական յանձնախումբ մը շրջեցաւ հայկական թաղերուն մէջ, և մնացող հայերուն տուները մանրազնին քննութենէ մը անցնելէ ետք՝ արձանագրեց բնակողներուն անունները, տարիքը և սեռը ու բանակին անունով գրաւեց ուտելիքն ու պաշարը:

Նազարէթ Զէքիհեան 1922 -ին

Այժմ մզկիթի վերածուած Սբ. Աստուածածին եկեղեցին, հարտարապետը՝ նշանաւոր Սարգիս Պալեան, շինարար

Իր տաժանակիր աշխատանքին որպէս վարձատրութիւն՝ հայրս կը ստանար օրական մէկ խոշոր սոմուն հաց, որ թային կը կոչէին. անոր կէսը ինք կ'ուտէր օրուան ընթացքին, որպէսզի կարենար պահել իր գոյութիւնը և տէր կանգնիլ մեզի, իսկ կէսն ալ երեկոյեան տուն կը բերէր: Մայրս այդ կէսը կը բաժնէր իր և մեր եօթ քոյր ու եղբայրներու միջև, երիցագոյնը մեծ քոյրս՝ հագի 15 տարեկան:

Բանակայիններուն ընտանիքի թիւին համեմատ՝ ամէն օր անոնց կը բաժնուէր ապուր, զոր ղարաւանա կը կոչէին, սակայն կէս գիշերէն ետք կը բաժնուէր, այն ալ թրքական թաղի մը մէջ, ուստի ոչ մէկ հայ կը համարձակէր գիշերանց հոն երթալ և ստանալ իրեն բաժին ինկող ապուրը: Միայն մէկ անգամ հայրս փորձուեցաւ մեծ եղբօրս հետ երթալ ապուրի մեր բաժինը ստանալու, սակայն թուրքերու յարձակումին ենթարկուելով՝ հագի թէ կրցան ողջամբ տուն վերադառնալ՝ ապուրին կէսը թափելէ ետք: Թուրք իշխանութիւնները որոշած էին մնացող հայերը սովամահ դարձնել՝ նենգօրէն ապուրը բաշխելով կէս գիշերէն ետք թրքական թաղի մը մէջ: Հօրս զինուորական տարազը առաւելութիւն չէր, քանի որ բոլորը կը հանչնային զինք, քաղաքին և շուկային մէջ իբրև հայ:

Նեղութեան առաջին իսկ օրերուն, հաշտուած մեր վիճակին՝ մեծ եղբայրս ու ես սկսանք տեսակաւոր խոտ հաւաքել և բերել տուն, որպէսզի զայն ուտելով կարենայինք պահել մեր գոյութիւնը: Կարճ ժամանակ ետք սնունդի պակասէն մահացան կաթնկեր և երկու տարու քոյրերս:

Մինչ այդ՝ տեղահանուածներէն քանի մը փախստական հասան Այնթապ և պահուրտեցան գաղտնի ապաստանարաններու մէջ: Անոնցմէ իմացանք մանրամասնութիւնները իրենց աքսորի համբուն տառապանքներուն և դժբախտ հակատագիրին մասին... Այսպիսիներէն գաղտնի կերպով պահեցինք մեր ընտանիքին բաժին ինկող Ադամն ու Սերոբը՝ 12 և 14 տարեկան եղբայրներ, և երիտասարդ կին մը՝ Անդրանիկ անունով 5 տարեկան իր մանչուկով: Այս ձևով մեր ընտանիքն աւելցաւ չորս հոգիով՝ մինչև պատերազմին աւարտը՝ Նոյեմբեր 1918:

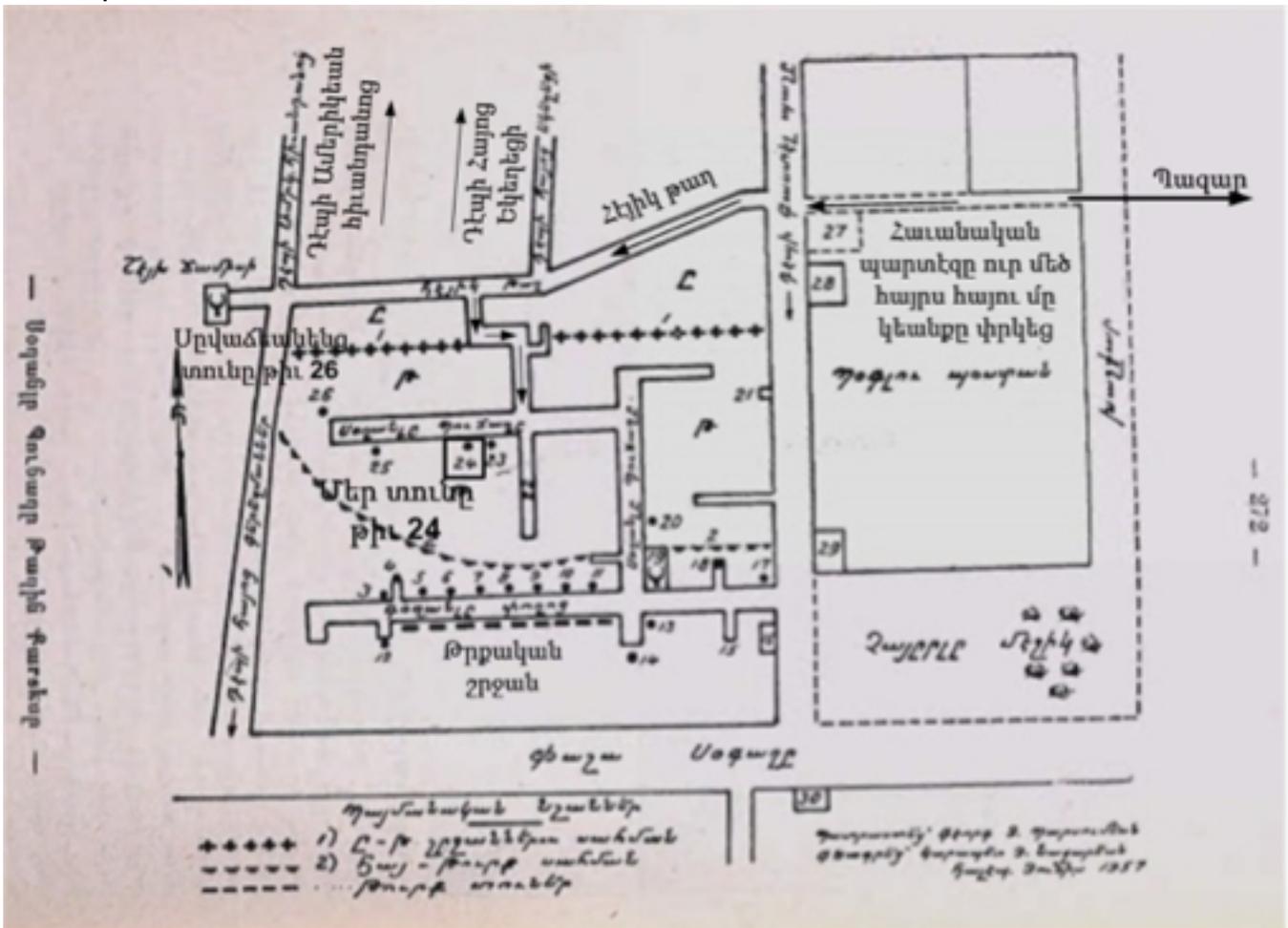
Մինչև աշուն, հայրս տոպրակ-տոպրակ տուն բերաւ դերձակատան կերպասի և կտաւի կտորուանքները, որպէսզի անոնցմով պատրաստուէին անկողիներ ու ծածկոցներ մեր բոլորին համար, որ ձմրան ցուրտին տեղ ունենայինք պառկելիք:

Չմրան՝ մեծ եղբայրս և ես սկսանք շրջիլ թրքական հարուստ թաղերը և ալիւրի թեփ գնելով ամբարել տունը, որպէս ուտելիքի պաշար... Կարգ մը թրքուհիներ կ'ապտակէին մեզ երբ գիտնային որ հայ ենք, սակայն անոնցմէ մի քանին՝ գաւաթ մը ալիւր կը խառնէին թեփին մէջ: Այդ թեփէն սահի վրայ նկանակներ պատրաստելով՝ մայրս խնայողութեամբ կու տար մեզի, որ կարենայինք գոյատևել մինչև գարուն:

Օր մը երբ թեփի տոպրակներով տուն կը դառնայինք՝ թուրք ծերունի մը փորձեց խլել մեր տոպրակները, սակայն հարպիկութեամբ կրցանք խոյս տալ: Տարեց եղբայրս կը սուրար առջևէն, իսկ թուրքը կը հալածէր զիս: Երբ ան չկարողացաւ հասնիլ ինծի՝ դաշոյնը հանեց և նետեց իմ ուղղութեամբս, որ սակայն, զարնուեցաւ տոպրակիս, պատռեց զայն և ինկաւ

գետին: Երբ դաշոյնին պատուուածքէն թեփն սկսաւ թափիլ՝ թուրքը հասաւ և վերցուց դաշոյնը, վհատած պոռալով. «Թեփ է եղեր, ես ալ ալիւր կարծեցի»:

Մեր տունէն շուրջ 200 մետր դէպի Հիւսիս-Արևմուտք՝ «Այնթապի Ամերիկեան հիւանդանոցին (1880 ցարդ) մէջ ընդհանրապէս կը դարմանուէին հարուստ դասակարգին պատկանող թուրքեր: Հիմնադիր բժշկապետն էր անուանի տոբթ. (Փրէտ) Շեփըրտը իսկ անձնակազմը՝ բոլորովին հայ բժիշկներ, հիւանդապահ-հիւանդապահուհիներ, պարտիզպան ու պահակներ: Անոնցմէ էին Աբրահամ Լևոնեանը և իր քոյրը՝ Նուրիճան, որոնք մեծապէս յարգուած էին թուրք վերնախաւին կողմէ իբրև անբուժելի հիւանդութիւնները աղօթքով բուժելու յատկութիւն ունեցող անձեր, և առ այդ՝ անոնք, մանաւանդ Լևոնը, յաճախ կը տարուէին աղօթելու թուրք անբուժելի և ծանր հիւանդներու գլխուն: Ամուրի էին երկուքն ալ և ունէին աղօթքով բիւրեղացած հոգի, իմաստութիւն և հաւատք:

Պազարէն մեր տուն (թիւ 24) ուղևորութիւնը՝ ըստ Գէորգ Պարսումեանի ինքնապաշտպանութեան հերոսամարտի քարտէսին (2)

Այնթապի մէջ մնացած իւրաքանչիւր հայ ընտանիք կը բնակէր իր տան մէջ, հեռու միւսներէն: Մեր թաղը մնացած էր երկու ընտանիք միայն, մենք և դրկից, աչ ծունկէն վեր կտրուած սրունքով երիտասարդ Յարութիւնը իր տիկինով: Ան՝ հօրս մօտ դանակ, մկրատ,

գմելի և դաշոյն կը շինէր ու կը սրէր: Ամէն գիշեր մեր տան մէջ իրենց տրամադրուած սենեակին մէջ կը քնանային մինչև պատերազմին աւարտը:

Ուրբաթ օրերը ազատ էր հայրս, և առ այդ՝ երէց եղբօրս հետ կ'երթար ուրբաթօրեայ պազարը փայտ ու ածուխ գնելու: Եղբայրս կանուխէն հասակաւոր ըլլալուն համար՝ տարիքէն աւելի մեծ կ'երևար. այս պատճառով հօրս բարեկամ քանի մը թուրքեր թելադրած էին բանակ յանձնել զինք: Այնուհետև հայրս որոշեց եղբօրս տեղ զիս տանիլ շուկայ, իսկ ես վեց տարեկան էի միայն (1918): Մեր թաղին և պազարին միջև կային լայնատարած բանջարանոցներ՝ քարաշէն ցանկապատերով, որոնց միջև կային նեղ անցքեր, որոնցմէ ձիաքարշ կառք մը հագիւ թէ կրնար անցնիլ:

«Կուկըլը»-ով երևցող Այժմու Այնթապի հաւանական մեր տունը և թաղերը՝ անունները չեն փոխուած և կը համապատասխանեն նաև Գէորգ Պարսումեանի քարտէսին (2)

Պազարին մէջ կարելի էր գտնել միայն փայտ, ածուխ և աղտոր: Հայրս կը գներ հինգ-վեց իշու վրայ բեռցուած փայտ և ածուխ, և ես իշապանը կ'առաջնորդէի տուն, իսկ հայրս

կը մնար շուկայ, յոյսով որ ուտելիք գտնէր, սակայն միշտ տուն կը վերադառնար մի՛ այն աղտորով: Մայրս աղտորով համեմուած խոտերով ճաշ կը պատրաստէր, իսկ աղը անգտանելի էր պատերազմի ընթացքին: Անգամ մը փայտավաճառ իշապանը երբ փորձեց իշուկին քիչ բեռը մէկ բեռ հաշուելով խարդախել՝ բարձրահասակ ու հսկայ կազմով հայրս իշուկով միասին գրկեց բեռը ըսելով՝ ա՛յս է մէկ բեռ փայտը...սարսափի մատնելով գիւղացին և շրջապատը. գիւղացին հակառակ հօրս մերժելուն՝ նուէր տուաւ այդ բեռը: Ուրբաթ օրերը հայուիւնը կը փութար պազար, ուր զիրար կը գտնէինք: Բոլորը կը հետաքրքրուէին ինձմով, ծնողքիս նման ունէի շէկ մազ և կապոյտ աչքեր ու քաջութեամբ՝ նման հօրս:

Շուկայ մեկնելէն առաջ, հայրս կը պատուիրէր որ եթէ իրեն «բան մը պատահի», այսինքն եթէ մեռցնեն զինք՝ «տուն կը վազես և կ'իմացնես մօրդ, ապա բոլորդ կ'ապաստանիք Աբրահամ Լևոնեանին մօտ, (Ամերիկեան Հիւանդանոց) ան տէր կը կանգնի ձեզի»:

Գիշեր մը երբ հօրս հետ տուն կը վերադառնայինք՝ մերձակայ արտերուն միջև գտնուող արահետէ մը՝ յանկարծ լուսեան մէջ ձայն մը պոռթկաց. «Օգնուի՛ւն, հոս հայ խաչապաշտ մը չկա՞յ, Օգնուի՛ւն»... «Հո՛ւս կեցիր տղա՛ս, տեղէդ մի շարժիր» հրահանգեց հայրս և վազեց ձայնին ուղղութեամբ, և հասնելով ցանկապատի մը՝ մէկ ոստումով անցաւ միւս կողմ:

Հակառակ ինծի տրուած հրահանգին՝ հետևեցայ հօրս և երբ հասայ ցանկապատին մագլցեցայ անոր անտաշ քարերն ի վեր, և դիտեցի չորս կողմս: Հայրս բռնած էր մարդ մը իր երկու սրունքներէն և անոր մարմինը կը նետեր վեր ու կը ձգեր վար գանի մը անգամ. իսկոյն տակը մարդ մը երևցաւ, որ նախ սողալով, ապա ցատքելով ոտքերուն վրայ՝ կայծակնային արագութեամբ անհետացաւ մութին մէջ, ինծի հակառակ ուղղութեամբ: Միւսին սրունքներէն տակաւին բռնած՝ հայրս շրջելով քանի մը անգամ և մօտենալով ցանկապատին՝ ուժգնութեամբ զարկաւ մարդուն գլուխը ցանկապատին, սպասեց քանի մը րոպէ, ապա թող տալով զայն, վազեց իմ ուղղութեամբս, մէկ ոստումով անցաւ ցանկապատը, գրկեց զիս և մէկ շունչով վազեց մինչև մեր Հէյրիկ թաղին մուտքը, ու մտնելով ձախ փողոց՝ դէպի տուն՝ ծունկի գալով ըսաւ. «տղա՛ս, այս տեսածդ գաղտնիք պիտի մնայ մեր միջև մինչև մահս»: Պահ մը շունչ առնելէ ետք շարունակեց. «Եթէ այս վայրենիները վարժուին հայու միս ուտելու՝ մէկ կ'հայ իսկ ողջ չեն ձգեր: Կը սպաննեն մեզ բոլորս. հասկցա՞ր ձագուկս»:

Այս դէպքէն երեք օր ետք ոստիկանութիւնը գտաւ դիակը, և երևան եկաւ որ ան կը պատկանէր հանրայայտ և փնտռուած աւագակապետի մը, որ տուրք կը գանձէր Այնթապի հարուստներէն: Ոստիկանութիւնը և երևելիները օրհնեցին այն ձեռքը, որ ահաբեկած էր զայն»:

Վերջ յուշագրութեան:

Պատերազմի աւարտին՝ «Անգլիացիները գրաւեցին Այնթապը 11 Դեկտեմբեր 1918-ին և պարպեցին 11 Նոյեմբեր 1919-ին: Եկան իբր բարեկամ հայերու, գացին բարեկամացած թուրքերու հետ, գաղտնօրէն զինելով զանոնք» (2), (3): Սկիզբը արդարութիւն կիրարկելով վերադարձուցին հայապատկան կալուածները իրենց տէրերուն: Մայիս 1919-ին, շուրջ 13

հազար արքայադուխտ հայեր արդեն վերադարձած էին Այնթապ, որոնց մեջ շուրջ 700 որբեր, ու սկսաւ վերականգնումը աշխատանքը: Դեկտեմբերին հայերուն թիւը հասաւ 17-18 հազարի:

Բնականոն կեանքը կը թուէր վերադարձած ըլլալ՝ սնունդի, պատսպարանի ու նիւթականի նեղութիւն չէր մնացած: Սակայն Անգլիան գաղտնօրէն համաձայնելով Մուսթաֆա Քեմալին հետ՝ լքեց հայութիւնը իրեն բախտին ու հեռացաւ, Ֆրանսային թողնելով շրջանին հոգատարութիւնը՝ 27 Հոկտեմբեր 1919-ին այնտեղ հասած յառաջապահ փոքրաթիւ զինուորներուն՝ առանց սպասելու Ֆրանսական բանակին ժամանումին՝ 29 Հոկտեմբերին...: Ֆրանսական բանակը 17 Նոյեմբեր 1918-ին Կիլիկիա մտած էր Մերսին նաւահանգիստէն՝ 150 Ֆրանսացի սպաներով և 15 հազար զինուորներով՝ գլխաւորութեամբ Հայկական Լէգէոնի կամաւորներուն, որոնք հերոսական մարտերով ազատագրեցին Կիլիկիան (5):

Այնթապի մէջ Ֆրանսական բանակը անգլիացիներուն զինած թուրք դիմադրութեան բախեցաւ, նախ ցոյցերով, ապա յարձակումով իրենց և հայկական թաղամասերուն վրայ: «1920-ի Յունուարին թուրքերը արդէն օր ցերեկով շուկաներուն մէջ զէնքի և փամփուշտի առևտուր կ'ընէին և չէթէական խումբեր կազմելու սկսած էին» (2): Ապրիլ մէկին սկսաւ թուրքերուն յարձակումը հայկական թաղերուն վրայ, որ հանդիպեցաւ լաւ կազմակերպուած դիմադրութեան «Այնթապի Հերոսամարտին» (2), (3):

Սողանլը Պուճաղ թաղի խմբապետ Գէորգ Սըվաճեան, մեր տունը նշելով կը պատմէ 4 ապրիլ 1920-ի մարտերուն մասին. « Սաստիկ կռիւ էր ամէն կողմէ, այն աստիճան որ սխալմամբ գնդակ արձակած էի մեր դիրքերէն մէկուն վրայ Չէքիչ(ճ)եանենց տունէն: Վերջը հասկցայ սխալը և փողոց ելայ դէպի արևմուտք, մեր տան կողմի դիրքերը երթալու համար: (Յարութ) Նանէյեանը տեսայ, որ իր դիրքը ձգած Չէքիճեանենց կու գար: Ետ դարձուցի զինք «Քու դիրքդ աւելի կարևոր է» ըսելով: Տղան առարկեց. «Ո՛ր կռիւ կայ, ես հոն կ'երթամ» , բայց հնազանդեցաւ ու վերադարձաւ:

Հոն կեցած էի, քիչ վերջ տեսայ, որ նորէն կու գար ումբ մը բռնած ձեռքին մէջ: Այս անգամ ձայն չհանեցի: Տեսայ Սողոմոն Ալապաշեանն ալ դէպի նոյն Չէքիճեանենց կողմը կ'երթար:

Շտապով մեր տան կողմի դիրքերը հասայ: Վտանգը մեծ էր հոն: Բայց շարժում չկար թշնամիին կողմը: Մինչ եթէ գիտնային, կրնային այդ կողմէն մտնելով ամբողջ շրջանը գրաւել:

Ապահովուած անմիջապէս դարձայ Չէքիճեանենց տունը: Լսեցի որ Նանէյեան զարնուած է անակնկալօրէն և ինկած է սենեակին մէջ, հիշդ այն աստիճաններէն ուրկէ վար իջած էի քիչ առաջ: Իսկ Ալապաշեանը զարնուած է աստիճաններուն վրայ և վար ինկած բակին մէջ ումբը ձեռքին» (2): 8 Փետրուար 1921-ին թուրքերը պաշտօնապէս անձնատուր կ'ըլլան և քաղաքը կը յանձնեն Ֆրանսացիներուն (4):

15 Մարտ 1921-ի Լոնտոնի դաշնագիրին համաձայն, Ֆրանսական բանակը պէտք էր հեռանար Կիլիկիայէն՝ յանձնելով զայն քեմալականներուն... Եւ թէ՛ հայերը «ապահով» պիտի մնային այնտեղ, Ֆրանսացի հիւպատոսին հսկողութեան տակ... Ահա սկսաւ հայութեան երկրորդ տարագրութիւնը, հակառակ Ֆրանսայի կամքին: 6 Յունուար 1922-ին Ֆրանսացի զինուորներու վերջին միաւորին հետ գաղթեցին հայութեան մեծամասնութիւնը:

Մնացին հազիւ 2500 հայեր, որոնք մինչև 1922-ի աւարտը, թուրքերու ոճիրներէն ու հալածանքէն փախուստ տալով նաև բռնեցին պարտադիր գաղթականութեան ճամբան՝ դէպի Հալէպ, ներառեալ մեր ընտանիքը: Առողջապահական և այլ մարզերու մէջ մնացին միայն անփոխարինելի շուրջ 100 հայեր, 1923-ի սկիզբը՝ 5-10 հայ մնացած էր: Աբրահամ Լևոնեան մնացած է մինչև 1932, իսկ վերջին հայը՝ 1936 (2), (4):

Մեծ հօրս տունը և դերձակատունը 95 տարիներ բռնագրաւուած են, ինչպէս նաև մէկուկէս միլիոն նահատակներուն և վերապրողներուն կալուածները, ունեցուածքը, պարտէզները, հաստատութիւնները և ազգապատկան եկեղեցիները, դպրոցները և գերեզմանները:

Կը մէջբերեմ «Հայոց ցեղասպանութեան 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագիր»-ի վեցերորդ յօդուածը. «6. (հռչակագիրը) Կ'արտայայտէ Հայաստանի և հայ ժողովուրդի միասնական կամքը՝ Հայոց ցեղասպանութեան փաստի համաշխարհային ճանաչման հասնելու և Յեղասպանութեան հետևանքներու վերացումի հարցով, որուն համար կը մշակէ հատուցումներու համապարփակ թղթածրար՝ դիտելով զայն անհատական, համայնքային և համազգային իրաւունքներու և օրինական շահերու վերականգնման գործընթացի մեկնարկ (6):»

ՅԱՐՈՒԹ ՉԷՔԻՃԵԱՆ

31 Մարտ 2017

- (1) «Նոր Այնթապ» ԻԶ տարի թիւ 17-22 (89-95), 1992 Նոր Շրջան էջ 15-22.
- (2) «Պատմութիւն Այնթապի Հ.Յ. Դաշնակցութեան 1898-1922» Խմբագրութեամբ Գէորգ Յ. Պարսումեանի, «Զաւարեան» Միութեան հրատարակութիւն, տպարան Տիգրիս, 1957, Հալէպ, էջ 272-273: (<https://docs.google.com/file/d/0B1uabD40syizOXo5cHNGZ01rbk0/edit>)
- (3) «Պատմութիւն Անթէպի Հայոց» հատոր Ա., Գէորգ Սարաֆեան, Վերահրատարակութիւն, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան, 2013:
- (4) «Պատմութիւն Անթէպի Հայոց» հատոր Բ. էջ 288:
- (5) (https://en.wikipedia.org/wiki/Franco-Turkish_War)
- (6) (<http://armeniangenocide100.org/files/uploads/2015/02/declaration-west-arm.pdf>)